

EGERESI LÁSZLÓ SÁNDOR

TARGUM, TARGUMIM¹

A bibliai tudományokban a „targum” kifejezés alatt a Biblia (értsd: Biblia Hebraica) korai zsidó fordítását értjük arámi nyelvre. Maga a szó (תרגום) a *trgm* gyökből származik, s már egészen korán megjelenik a sémi nyelvekben (vö. akkád *targumanu* = fordító²). C. Rabin szerint azonban a kifejezés inkább a hetita nyelven keresztül szivárog a sémibe³. Az igét elsősorban a kereskedelmi, diplomáciai életben és az adminisztrációban használták, ahol nap mint nap adódtak olyan helyzetek, amikor egyik nyelvről fordítani kellett a másikra. Itt emítem meg, hogy a Bibliában is előfordul a kifejezés⁴, bár *hapax legomenon* (Ezra 4:7). Az itt szereplő kifejezésnek (תרגומא) és magának a szakasznak a jelentése is vitatott. A legvalószínűbb értelmezés az, hogy “a dokumentum arámi nyelven íródott, majd lefordítandó volt arámira”, vagyis perzsa nyelvre, amikor bemutatták a királynak az udvarban, vö. 4:18. A zsidó hagyomány, amely Ezráig eredezteti vissza a héber Biblia arámira történő fordítását a Neh. 8:8 -on alapul⁵. Ennek hitelességét általában elfogadják⁶. A rabbinikus héberben a kifejezés használatának a köre szűkül: a תרגום igét csak a Bibliának egy másik nyelvre történő fordítására használják; ez a „másik nyelv” általában az arámit jelöli, de néha a görögöt is. A zsinagógákban is használt és ismert volt a szó egy másik formája, a *meturgemán* (מתורגמן), ami a héberből arámira fordító személyt jelölte⁷. Az említett תרגום ige a “fordítani” alapjelentésén túl jelenti egy adott misnaszakasz vagy bibliai vers magyarázatát is. Szemantikailag természetesnek vehetjük a két jelentéskör kapcsolódását, lévén hogy maga a targum is nem szó szerinti fordítás, hanem ún. *parafrazis*, vagyis a fordításhoz alkalmanként magyarázó megjegyzéseket told. Ezeknek a gloszszáknak a vizsgálata bepillantást enged a korabeli zsidó írásmagyarázatba, alkalmanként pedig a szövegkritikát végző tudósok is segítségére lehet⁸. Megjegyzendő -ahogy arra a világhírű magyar tudós, Bacher Vilmos rámutatott⁹-, hogy amikor nem fordításra, hanem magyarázatra vonatkozik az ige, akkor a magyarázat nyelve is a magyarázott szöveg eredeti nyelve azonos.

A héber Biblia arámira való fordításának gyakorlatát kezdetben nem rögzítették szigorúan kidolgozott szabályok. Így érthető meg, hogy helyenként eltérő fordítások léteztek. A targumok korabeli elterjedtségét jelzi, hogy egyes epigráfiai leleteknél újra és újra előkerülnek targum-töredékek, így kerültek elő kéziratok a kairói Ezra zsinagóga genizájából, vagy például Qumránból (11QtgJob és 4QTgLev 4Q156, 4QtgJob töredékek, de targumnak tekinthető az arámi 1QGenAp -t is¹⁰). A babiloni fogság korában, de már a fogság előtt is

¹A tanulmány megírásában sokat segítettek Komoróczy Géza professzor úr arámi órái, ezúton köszönöm meg professzor úr értékes és „ihlető” megjegyzéseit.

²Valószínűleg a ragámum = hívni, igényelni igéből.

³Rabin, C., Hittite Words in Hebrew (in: *Or* 32 (1963), pp.134-136). A *tarkummai-tarkummiya* (=kijelent, magyaráz, fordít) kifejezés gondolatmenete alapja.

⁴Vö. például G. Lisowsky, *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament* (Stuttgart:Deutsche Bibelgesellschaft, 1981, p. 1530) és A. Even-Shoshan, *A New Concordance of the Bible* (Jerusalem:Kiryat Sefer, 1989, p. 1239).

⁵Ez a hagyomány később is továbbélt, vö. például a Talmudnak az igehez fűzött magyarázatát, Meg 23a. A talmudi vers hitelessége már jóval vitatottabb.

⁶Würthwein, E., *The Text of the Old Testament*, p.57 (New Y.: The Macmillan Company, 1957)

⁷Lásd Jastrow arámi szótárában: „, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature* (Philadelphia, 1903. vol. II., p. 860 és 1657.) Használták még a targeman és turgeman (תרגומן, תורגמן) szavakat is a fordító személyére, de a meturgemán volt a leggyakrabban használt.

⁸Vö. Kahle, P. könyvének vonatkozó részét: *The Cairo Genizah* (Oxford:Oxford University Press, 1959²), p. 202 skk. a Deut 33:11 magyarázatához, valamint E. Levine *The Aramaic Version of the Bible*, pp.31-36.

⁹Bacher V., *Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur* (Lipcse, 1905.)

¹⁰Kahle nyomán (The Cairo Genizah, 1959²) M. Black is midrásnak tekinti az 1QGenAp -t, bár egy későbbi qumránológiai munkájában már változtatja véleményét, s azt mondja, hogy az irat inkább „a kind of Midrash” in: *The Scrolls and the Christian Origins: Studies in the Jewish Background of the New Testament*, (New York: C. Scribners, 1961. p.193.) E sorok szerzője Fitzmyer nézetét osztja, aki szerint az 1QGenAp egy kompiláció, amelyben keveredik a midrás és a targum (Fitzmyer, J.A., *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave I* (Rome:

hanyatlóban volt a héber nyelv használata, s fokozatosan kiszorította azt az arámi. Ez tette szükségessé a héber szöveg fordítását. A fordítások gyorsan elterjedhettek, s hamarosan elkezdődött írásbeli hagyományozásuk is. Ekkortájt jelenik meg a targumolvasás írásbeli szabályozása is. Ennel leírása a Misnában található¹¹. Később a leírt fordítás népszerűségének visszaszorítása és valószínűleg teológiai okok miatt tilalom is jelent meg az írott fordítások zsinagógiai használata ellen¹². Az Újszövetség kialakulása idején is elterjedtek voltak, ezért nem érdektelen a targumok kutatása a kifejezetten ezzel a corpusal foglalkozó kutatók számára sem. Úttörő munkát végzett e területen M. McNamara, aki több tanulmánnyal igazolta a targumok fontosságát az előbb említett keresztyén iratgyűjtemény kutatása szempontjából¹³. Magától értetődően a rabbinikus irodalom és teológia kutatása számára is nagy jelentőséggel bír a targumok kutatása. Elég megemlítenem azt a tényt, hogy a rabbinikus Bibliában helyet kapott a targumi szöveg is (pl. a Tóra verseinél Onqelos Targuma és a Targum Jerusálmi). Erről a kutatási területről példának John Bowker értékes monográfiáját említeném meg példaként¹⁴. A targumokban tükröződő héber szöveg nagyon közel áll a MT -hez (M), ez alól a qumráni Jób Targum jelent fontos kivételt. Mivel időrendben a qumráni töredékek a rendelkezésünkre álló legrégebb kéziratok, ezért lehetséges, hogy régebben más targumok is különböztek a MT-től. A birtokunkban lévő kéziratok többségének létezik kritikai kiadása, amit a vonatkozó munkák többsége rendre felsorol¹⁵. Legismertebb újkori kiadványként A. Sperber sorozatát említem meg¹⁶, bár legalább ekkora tekintélyre fog szert tenni a "The Aramaic Bible" címmel készülő még nem teljes sorozat, amely M. McNamara vezetésével készül¹⁷. A Targumokkal kapcsolatos irodalom bibliográfiájának összeállítását B. Grossfeld végezte el (a 60-as évekkel bezárólag)¹⁸.

A targumoknak több csoportosítása létezik: lehet szövegkritikai megközelítéssel élni, lehet a Héber Biblia részeihez igazított felosztást követni, ill. általános áttekintést nyújtani a targumokról. Ez utóbbi kategória egyik legkiemelkedőbb képviselője E. Levine munkája¹⁹, aki egyenesen rendszerezett teológiai képet nyújt a targumokban fellelhető exegetikai hagyományokról és nézetekről. Az alábbiakban a Tanach felosztását követve tekintem át a főbb targumimot. Itt említem meg, hogy Ezra, Nehemjah és Dániel könyvéhez nem áll rendelkezésünkre Targum²⁰.

I, Targumim a Tórához

1, Targum Onqelos

Biblical Institute Press, 1971., p.8. skk.). Vermes is azon a véleményen van, hogy az 1QGenAp targumként is felfogható (in: E. Schrürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (Edinburgh: T. T. Clark Ltd., 1993), vol.I., p. 697.), valamint O. Eissfeldt is; in: *The Old Testament (An Introduction)*; New York: Harper & Row, 1965., p. 696.

¹¹Megillah 4. Elöl állt a héber eredetit olvasó személy, mögötte a meturgemán, aki azonnal fordította a szöveget. Külön szabályok vonatkoznak a Tóra és a prófétai szövegek olvasására. A fordítást rögtönözni kellett, ez persze nem zárta ki az arámi fordítás leírását és írásbeli hagyományozását, a fordítónak egyszerűen „készülnie” kellett. Vö. M. McNamara áttekintését, *The New Testament ...*, pp. 40-41.

¹² Megillah 4.1 - elemzi B. J. Roberts *The Old Testament Text and Versions* c. könyvében, p.197. (Cardiff: University of Wales Press, 1951).

¹³Két nagyobb könyvét tartom feltétlenül említésre méltónak: *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch* (Rome: Pontifical Biblical Institute, 1966) -a mű elején kitűnő kutatástörténeti áttekintéssel el egészen az 1960 -as évek elejéig-, és *Targum and Testament* (Shannon: Irish University Press, 1972). Lásd még B. J. Roberts, *The Old Testament Text and Versions* , p.198. (Cardiff: University of Wales Press, 1951).

¹⁴ John Bowker, *The Targums and Rabbinic Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969)

¹⁵ Otto Eissfeldt, *The Old Testament - An Introduction* (New Y.:Harper Row, 1965), p. 696.; E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (Minneapolis: Fortress Press, 1992), p. 149; M. McNamara, *The New Testament and the Palestinian Targum* ,pp. 5 skk. etc.

¹⁶ A. Sperber, *The Bible in Aramaic Based on Old Manuscripts and Printed Texts* ,vols. I-IV (Leiden: Brill, 1959-1968).

¹⁷ Sajnos csak egyetlen kötet áll birtokomban: D. R. G. Beattie: *The Targum of Ruth* és J. S. McIvor:*The Targum of Chronicles* (a két mű egy kötetben; *The Aramaic Bible* vol. 19., Collegeville:The Liturgical Press, 1994), de több kötet hozzáférhető az ELTE Assziológiai és Hebraisztika Tanszékének könyvtárában. D. R. G. Beattie neve egyébként nem csak a Targum-kutatásban, hanem Rúth könyvének kutatásában is jól ismert.

¹⁸ B. Grossfeld, *A Bibliography of Targum Literature* (Bibliographica Judaica 2.; New York: Ktav Publishing House, 1972).

¹⁹E. Levine, *The Aramaic Version of the Bible: Contents and Context* (Berlin: Walter de Gruyter, BZAW 174; 1988).

²⁰ Valószínűleg a bennük található arámi részek miatt.

A targumim közül a legismertebb az ún. Targum Onqelos (tudományos irodalomban használt jelzete: τ^O , a továbbiakban ezt használom). A talmudi hagyomány szerint a τ^O -t egy prozelita²¹, név szerint Onqelos állította össze²². Magának a személynek az azonosítása problematikus, lévén hogy a párhuzamos locus (j.Meg. 71c) „Aqilasról” beszél. Valószínűleg „Aquila” latin nevének corumpálódott alakja az Onqelos név. A legismertebb két magyarázat Silverstone és Barthélemy nevéhez fűződik²³. A τ^O ismert volt már a talmudi időben is és nagy becsben állt. A Talmud Bavli egyszerűen úgy utal rá, mint a “mi targumunk”²⁴Vitatott mind a τ^O datálása (i.sz. első, harmadik és ötödik század), mind származási helye (Babilon²⁵ vagy Palesztina²⁶). Végző formába öntése kései, amit valószínűleg hosszabb írott és szóbeli hagyományozás előzött meg. Általában a Biblia egyszerű értelmét követi a τ^O , de a költői részekben sok exegetikai elem található. Még századunk elején is az akkor ismert targumok közül a legrégebb Targumnak tartották, s ez általánosan elfogadott vélemény volt. Ennek kialakulásában óriási szerepe volt G. Dalman két nagy munkájának, mert mind arámi nyelvtana, mind a Jézus szavairól írt könyve ezt az álláspontot képviseli²⁷. Változást először P. Kahle kutatása hozott, majd a holt-tengeri tekercsek megtalálása. Szövegkritikai szempontból megemlíthendő, hogy szinte teljes mértékben az \mathcal{M} -t tükrözi. Jelentős eltérések néhány költői szakaszban találhatóak, így a Gen.49, Num.24, Deut. 32-33 -ban, az antropomorfizmusok kerülésében, továbbá a patriarchák idealizálásában. Néhány esetben archaikus neveket ismertebb nevekkel helyettesítenek, így Sinár helyett Bábelt, ismaeliták helyett arabokat hoz a szöveg. A τ^O nyelvezete A. Geiger szerint babiloniai arámi²⁸, míg T. Nöldeke arra a megállapításra jutott, hogy a palesztinai bibliai arámi kései fejleménye, amit Babiloniában átdolgozták, s itt hatást gyakorolt rá a keleti arámi dialektus is²⁹. G. Dalman³⁰ tagadja ezt a hatást, vagy legalábbis minimálisnak tekinti, szerinte nagyban megőrizte a júdai dialektust a mű. P. Kahle Geiger elméletét elevenítette fel³¹. E. Y. Kutscher³² mutatott rá a qumráni arámi és a τ^O közötti hasonlóságra, amely ismételtelen a palesztinai származást erősíti meg. Hasonlóan Kahle ellen foglal állást P. Wernberg-Möller is³³. Az exegetikai jellegzetességek vizsgálata szintén ebbe az irányba mutat. Valószínűleg szóban vagy írásban már „előélete” volt a Targumnak, ami leginkább a qumráni Leviticus Targumok tartalmához hasonlíthatott.

2,Palesztinai Targumok

a, *Targum Jerusálmi I = Targum Pseudo-Jonathan*. A 14. sz-től folyamatosan³⁴ ezt a Targumot (helytelenül) Targum Jónatánnak nevezik³⁵. Gyakorlatilag teljes Tóra Targum, körülbelül 12 hiányzó verset leszámítva. A szöveg sok haggádikus anyagot tartalmaz (jól szemlélteti ezt az a sokat eláruló tény, hogy a Tóra eredeti hosszánál mintegy kétszer hosszabb a szövege!). P. de Lagarde kiadása az egyik legismertebb, amely a Codex

²¹Vonatkozó talmudi helyeket felsorolja pontosan Vermes G., in: E. Schrürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (Edinburgh: T. T. Clark Ltd., 1993), vol.I., p. 100 / n.1.

²²b. Meg. 3.a; “R' Eliezer és R' Jósua irányításával”.

²³Részletesen ismerteti P. S. Alexander, id. m. p. 321. továbbá Silverstone -t B. J. Roberts, id. m. p. 205. és Vermes G., id. m. p.102.

²⁴b. Qidd.49a (תרגום דידן)

²⁵Hommel véleménye -idézi B. J. Roberts, id. m. p.204.

²⁶A palesztinai származás mellett szóló érveket P. S. Alexander sorolja fel (in: ABD VI, p. 321), szerinte létezett egy proto-Onqelos, ami Babiloniába került. Itt átdolgozták, s ez az átdolgozás vált hivatalossá. Emellett érvel B. J. Roberts is, id. m. p.264.

²⁷G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Lipcse,1894, második kiadás:1905., továbbá *Die Worte Jesu*, Lipcse, 1898 és a második kiadása 1930; utóbbi angol fordításban is megjelent: *The Words of Jesus*, Edinburgh, 1902. Nyelvtana első kiadásában még azt tanította, hogy a Jónatán Targum és a Fragmentum Targum egészen korai részeket is tartalmaz, amelyek között még a keresztyénséget megelőző darabok is akadnak. Munkája második kiadásában elveti korábbi álláspontját és Onqeloszt állítja az előtérbe.

²⁸Idézi Vermes G., in: id.m. p.100. (n.5.).

²⁹Ibid.

³⁰Ibid.

³¹P. Kahle, *Masoreten des Westens II* (BWANT 50, 1930), p. 1. és *The Cairo Genizah*, p. 194. (Oxford: Oxford University Press,1959²). Szerinte Babiloniában állították össze a τ^O -t, s Palesztinában csak jóval később, az i.u. X. sz -ban vezették be.

³²„The Language of the "Genesis Apocryphon" ”; in: Scrip. Hier. IV (1958), pp. 9-11

³³Tanulmányaihoz sajnos nem jutottam hozzá -idézi M. McNamara, *The New Testament...* p.60.

³⁴Menachém Recanati olasz qabbalistáig vezethető vissza az írásos emléke a hagyománynak.

³⁵A félreértés oka a Targum rövidítéséből ered: תַּרְגוּם יְרוּשָׁלַיִם = תַּרְגוּם יְרוּשָׁלַיִם ; Zunz mutatott rá egy 1892 -ben írt munkájában.

Reuchlinianus alapján készült (jelzete: T^L). Jósua és a Bírák könyvéhez a jemeni hagyomány alapján Fr. Praetorius adta ki a Targumot 1899 -ben (jelzete: T^{Pf}). Ginsburger 1903 -as kiadása³⁶ szintén elterjedt, az újabb kiadások közül Rieder³⁷ (1974) és Clarke³⁸ kiadása (1984) érdemel említést. P. Kahle szerint a T^O egy korai verziójának és egy korai palesztinai Tóra-Targumnak a keveredése mutatható ki a szövegben³⁹.

b, *Targum Jerushalmi II, III* = "Fragmentum Targum(ok)" Tudományos jelzete: T^F. Nevét onnan kapta, hogy csupán töredékek (fragmentumok) maradtak fenn e verzióból. Az *editio princeps* kiadása Felix Pratensis, zsidóból lett keresztyén tudós nevéhez fűződik, aki a Biblia Rabbinica bombergi kiadásában jelentette azt meg 1517 és 1518 között. Legalább öt csoportra szokás osztani⁴⁰ a kéziratokat, a legelfogadottabb nézet szerint teljes palesztinai Targumokból származhatnak a töredékek. Az alábbiakban ismertetjük a palesztinai targumok rétegeinek lemmáját P. S. Alexander nyomán, ebben a Fargmentum targumok egymáshoz való viszonya is jól látható.

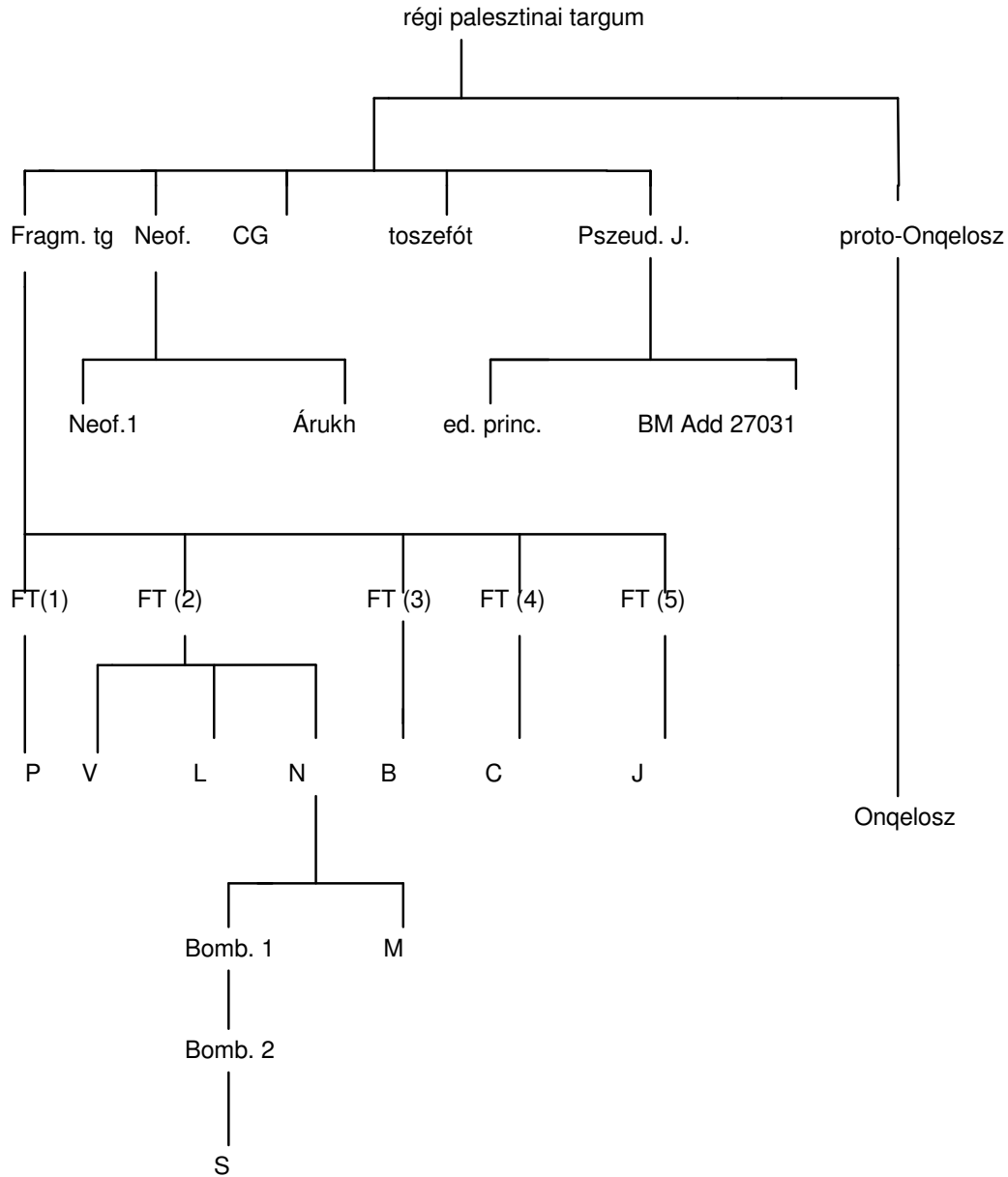
³⁶Ginsburger, M., *Pseudo-Jonathan (Thargum Jonathan ben Uziel zum Pentateuch). Nach der Londoner Handschrift (Brit. Mus. add. 27031)*; Berlin: S. Calvary, 1903, reprint: Hildersheim: Olms, 1971 és Jerusalem: Makor, 1974. A kiadásban található tipográfiai hibákra Bowker hívta fel a figyelmet, vö.: Bowker:1969, p.27.

³⁷Rieder, D., *Pseudo-Jonathan: Targum Jonathan ben Uziel on the Pentateuch copied from the London MS. (British Museum add. 27031)*; Jerusalem: Salomon' s Printing Press, 1974.

³⁸ Clarke, M., *Targum Pseudo-Jonathan of the Pentateuch: Text and Concordance*; Hoboken: Ktav Publishing House, Inc., 1984. A kiadás a londoni kézirat leghűségesebb kiadása, s az alapos konkordancia még tovább növeli a kiadvány értékét. Elérhető az ELTE szakkönyvtárában.

³⁹ P. Kahle, *Masoreten des Westens II* (BWANT 50, 1930), p. 12. és *The Cairo Genizah* ,pp. 117 skk. (Oxford: Oxford University Press,1959²)

⁴⁰ Vö. P. S. Alexander, "Targum, Targumim" (in: ABD VI, New Y.:Doubleday, 1992, p. 323. Feltétlenül megemlítendő itt a Fargmentum Targumok kutatójának, M. L. Klein -nek a műve: *The Fragment-Targums of the Pentateuch according to their Extant Sources*, vols. I-II (AnBib 76 Rome, 1976.) Elérhető az ELTE szakkönyvtárában.

A felhasznált rövidítések, amelyek a Fargmentum-targumok kéziratait jelölik:

- P = Hébr. 110, fols 1-16, Bibliotheque Nationale, Párizs (i.u. XV-XVI. sz.)
 V = Ebr. 440, fols 198-227, Vatikáni Könyvtár (i.u. XIII. sz.)
 L = B.H. fol 1, Universitätsbibliothek, Lipcse (XIII-XIV. sz.)
 N = Solger 2,2°, fols 119-47, Stadtbibliothek, Nürnberg (i.u. 1291)
 B = Or. 10794 (Gaster Gyűjtemény), fol. 8, British Library, London (XII-XIII. sz. ?)
 C = T-S AS 72.75, 76, 77, University Library, Cambridge (X-XI. sz.)
 J = Ms 605, Jewish Theological Seminary os America, New Y. (XIV-XV. sz.?)
 M = Ms 3 a Günzburg Gyűjteményben, Moszkva (XVI. sz.)
 S = Ms 264 a Sassoon Gyűjteményben (XVII. sz.)

Jól látható, hogy öt csoportra különülnek el a kéziratok. V, L és N összetartoznak, a többiek külön ágat képviselnek önmagukban. Klein mutatott rá, hogy mind a Bomb 1 (Bomberg, Biblia Rabbinica, Velence, 1516-17), mind az M gyakorlatilag N transcriptiója. S -t a Bomb 1 -ből, de még valószínűbb, hogy a Bomb 2 -ből (Velence, 1524-5) másolták. A Bomberg-felé szöveghez tehát öt kézirat kapcsolódik szorosan: V, N, L, M, S. A másik négy kézirat a Fargmentum-targumok további recenzióiként értendő.

Nem egyszerű kérdés a fargmentum-targumok létrejöttének kérdése. Miért keletkeztek? Egyesek a Palesztinai Targum glosszáinak gyűjteményét látják benne. Tény, ha a Neofitiből a marginális glosszákat összegyűjtenénk és külön megjelentetnénk, hasonló töredékes targumot kapnánk. Alexander magyarázata ennél is elfogadhatóbb⁴¹. Eszerint a Fragm. Tg. akkor keletkezett, amikor Onqelosz kezdett uralkodóvá válni nyugaton. Mivel Onqelosz egészében véve nem haggádikus targum, szükségét érezték, hogy megőrizzék a palesztinai targum haggádikus anyagát.

c, *Targumim a kairói genizából* Hét töredékes Tóra-Targumot publikáltak eddig a leletből⁴²: mss A, B, C, D, E, G, X. "A" töredékeket tartalmaz az Exodusból, B-C-E-H-Z a Genesisből, míg "D" a Genesisből, az Exodusból és a Deuteronomiumból -utóbbi valószínűleg egy teljes targum lehetett. Különösen értékesek nyelvészeti szempontból, mivel a palesztinai szidó arámi dialektus egy elég tiszta változatát örökítették meg⁴³. Jellegzetesen palesztinai szövegek, amelyekben keveredik a szövegű fordítás a haggádikus elemekkel. A kéziratokat az Kr.u. VIII-XIV. sz -ra datálják⁴⁴.

d, *Vatican Neofiti I* A kézirat (tudományos jelzete: T^N) a Vatikáni könyvtárban található, ahol 1892 -ben tévesen "Targum Onqelosként" katalogizálták. Az azonosítást 1956 -ban P. Kahle tanítványa, A. Díez Macho végezte el⁴⁵. Az első fólión lévő felirat szerint a T^N palesztinai származású, s ezt megerősíti egyrészt a palesztinai targumokkal való hasonlósága, másrészt a nyelvezete, ami a palesztinai zsidó-aráminak egy dialektusa, ami közel áll a Talmud Jerusálmi galileai dialektusához. A szöveg nagyobb része három kéztől származik, a colophon megállapítása szerint (5)264 -ben, vagyis Kr.u. 1504 -ben keletkezett. Mintegy 30 vers hiányzik a T^N -ből és további mintegy 150 versben található lacuna és cenzori kivágás. Margón és a sorok között számos glossza található. Ezek egy része helyesírási hibákat javít, más része varia lectio, amiből kiderül, hogy valamilyen ok miatt a T^N -t összehasonlították más kéziratokkal. Az interlineáris glosszák nagyrészt a Tg Onq -szal egyeznek, míg a marginális glosszák a Fragmentum Targumokkal és a genizatöredékekkel, néha a Pseudo-Jónatánnal. Egyes olvasatok egyediek, sehol nem lelhetőek fel más verziókban. Több javaslat született a T^N datálására. Díez-Macho szerint az első vagy második században keletkezett az alapját képező fordítás és az alapját képező verzió a kersztyénség előtti időkből származik⁴⁶, míg mások a talmudikus idősakra helyezik a fordítást (negyedik vagy ötödik század)⁴⁷, Goshen-Gottstein pedig egészen kései időpontra gondol⁴⁸. Az *editio princeps* kiadása szintén A. Díez Macho nevéhez fűződik, bár e kiadást bírálat is érte a Neofiti nyelvtanát megíró Golomb⁴⁹ részéről.

e, *Samaritánus Targum* A samaritánusok három fordítást is készítettek a maguk Tóra-verziójához: létezett egy arab, egy görög (az ún. $\tau\omicron$ $\Sigma\mu\alpha\rho\epsilon\iota\tau\iota\kappa\omicron\nu$) és egy arámi fordítás. Mivel hivatalos verzió nem született, szinte minden kézirat más és más.

A Samaritánus Targum (a továbbiakban: ST) első kéziratára Pietro della Valle bukkant 1616 -ban, aki a damaszkuszi samaritánus közösségtől vásárolta azt meg. Ezt a kéziratot jelentette meg közel harminc évvel később (1645 -ben) Morinus a Párizsi Polyglottában (*editio princeps*), majd 1657 -ben Walton a Londoni Polyglottában⁵⁰. Walton

⁴¹Alexander, P.S., Jewish Aramaic Translations of Hebrew Scriptures, in: *Mikra* (CRINT2), ed.: Mulder, M.J., Assen: Van Gorcum, 1988., p.221.

⁴²Nagy előrelépést hozott M. L. Klein munkája: *Genizah Manuscripts of Palestiniann Targum to the Pentateuch*, (Cincinatti/Rome, 1986.)

⁴³Kutzscher, E. Y., *Studies in Galilean Aramaic*, Ramat-Gan, 1976., pp. 3-4.

⁴⁴M. L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestiniann Targum to the Pentateuch*, p. XXXVII.

⁴⁵A. Díez Macho, *Neophiti I*, vols. I-V (Gen.: 1968, Ex.: 1970, Lev.: 1971, Num.: 1974, Deut.: 1978, Madrid/Barcelona) A mű az utolsó kötet kivételével elérhető az ELTE Assziriológiai és Hebraisztika Tanszékének könyvtárában. Lásd még: *The Recently Discovered Palestinian Targum: its Antiquity* (in: VTSup. 7 (1959), pp. 222-245.) A felfedezés történetéről többen, több helyen is beszámoltak, erre itt nem térek ki. Részletes bibliográfiai adatok végett vö. McNamara, M., *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch*, p. 28. n. 144. Újabb szövegkiadások: The Aramaic Bible vols. 1A, 2, 3, 5A; valamint Barry B. Levy: *Targum Neophyti I: A Textual Study* (Studies in Judaism, University Press of America, 1986)

⁴⁶*The Recently Discovered Palestinian Targum: its Antiquity*; in: VTSup. 7 (1959), p.229.

⁴⁷Igy McNamara, M., *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch*, p. 63.

⁴⁸Goshen-Gottstein, M. H., The "Third Targum" on Esther and MS Neofiti 1. ;in: *Bib* 56 (1975), pp. 301-29.

⁴⁹Golomb, D. M., *A Grammar of Targum Neofiti*, Chico, California: Scholars Press, HSM 34, 1985, p.1.

⁵⁰B. Walton, *Biblia Sacra Polyglottacum Apparata, Appendicibus ... etc.*, London, 1657.

nen pusztán kiadta a szöveget, hanem javításokat is eszközölt azon, melyek egy jó része „felületes”⁵¹. Sajnálatos módon ezt a rosszul sikerült kiadást választotta könyve alapjául A. Brüll is⁵². Szinte Brüll könyvével egyidőben kezdődött meg a ST első kritikai kiadása, amely H. Petermann nevéhez fűződik⁵³. Ez négy kéziratot alapul, melyeket Petermann kérésére a nabluszi zsinagóga kézíratairól másoltak le. Ekkortájt adja ki a szentpétervári könyvtár ST fragmentumait A. Harkavy is⁵⁴. Bár csak néhány töredékről van szó, ráadásul nem is a legjobb állapotban maradtak ezek fenn, mégis jelentősek, mivel a szöveghagyományozás korai szakaszából származnak. A XIX. sz. végétől sok új anyagot fedeztek fel és számos kézirat került más helyek mellett az oxfordi, cambridgei könyvtárakba. Ezek egy tekintélyes része rossz állapotban maradt fenn, de mégis lehetővé teszik összességükben, hogy rekonstruálni lehessen nagy vonalakban a ST szövegének alakulását. A legfontosabb a British Museum -ban található MS. Or. 7562, amely majdnem teljesen épen maradt fenn (Gen.3 -tól Deut.26 -ig terjed). A kézirat a XIV. sz -ban készült és sok vonást megőrzött a samaritánusok által használt arámi nyelvből. Újabb lökést adott a kutatásnak von Gall kritikai kiadása a samaritánus Tóráról⁵⁵. Ma a ST legjobb kiadásának A. Tal nagy munkája számít⁵⁶, a samaritánus arámi nyelvtanának megírása Macuch nevéhez fűződik⁵⁷, szótár pedig készülöben van⁵⁸.

A ST -nak kevés kézírata van, mindössze nyolc, s a legrégebbit a XII. sz -ban másolták. Ennek két oka van⁵⁹. Egyrészt magyarázza ezt a samaritánus közösségek eltűnése, mert eltűnésükkkel kézírataik nagyobb része is elveszett. Másrészt az arab nyelv fokozatosan kiszorította az arámit és átvette annak helyét olyannyira, hogy a XIV. sz -ban még a liturgiából is kiszorult az arámi. Ez persze nem jelentette a kéziratok másolásának felfüggesztését, de az érdeklődés alaposan megkopott. A kéziratok egymáshoz való problematikus viszonyára korán felfigyeltek⁶⁰, a jelenlegi álláspontot P. S. Alexander nyomán később ismertetjük.

A ST szó szerinti fordítása általában a héber szövegnek. Egyes tudósok egyenesen „szolgai fordításnak”⁶¹ nevezik a szöveghűsége miatt, de Tal rámutatott, hogy apróbb midrás jellegű betoldások akadnak a szövegben⁶².

A ST egyik feltűnő jellegzetessége a Tg Onq -szal való hasonlósága, a másik pedig egy sajátos lexikális és szemantikai sajátosság, amira sokáig nem találtak magyarázatot. Magyarázatként egy hipotetikus „kútai” nyelv létezéséről beszéltek. Az elmélet kiindulópontjául a 2 Kir. 17:24 skk. állt, amely elmondja, hogy a fogságba hurcolt izráeliek helyére több más helyről is betelepítettek népcsoportokat, így „Bábelből, Kútából, Avvából,

⁵¹A ST ma élő legnagyobb kutatójának, A. Tal -nak a véleménye: *The Samaritan Targum to the Pentateuch, its distinctive characteristics and its metamorphosis*, *JSS* 21 (1976), p.26.

⁵²A. Brüll, *Das samaritanische Targum zum Pentateuch* (Frankfurt am M., 1873-1874)

⁵³H. Petermann et C. Vollers, *Pentateuchos Samaritanus*, (Berlin, 1872-1891).

⁵⁴A. Harkavy, *Opisanie Rukopisei Samaritianskago Piatiknijia* (Szentpétervár, 1874).

⁵⁵von Gall *Der hebräische Pentateuch der Samaritaner* (Giessen, 1918).

⁵⁶A. Tal *The Samaritan Targum of the Pentateuch* (3 vols., 1980-1983, Tel Aviv, ivritül). (Négy kéziratot közöl: a lap jobb oldalán a már említett ms. 7562, míg bal oldalt a sechemi zsinagóga három kézírata.)

⁵⁷Macuch, Rudolf, *Grammatik des samaritanischen Aramäisch*, (Studia Samaritana, IV., Berlin: Walter de Gruyter, 1982), valamint szintén Macuchtól: „Samaritan Aramaic”, in: *The Samaritans*; Ed.: Crown, Alan, D., Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1989. Elérhetőek az ELTE szakkönyvtárban.

⁵⁸A. Tal gondozásában; saját megjegyzése tanulmányában: *The Samaritan Targum of the Pentateuch*, in: *Mikra* (CRINT 2), ed.: Mulder, M. J., Assen: Van Gorcum, 1988, pp. 189-216.

⁵⁹Tal: 1988, p.190.

⁶⁰Goldberg, *Das samaritanische Pentateuchtargum*, 1935.

⁶¹Kahle véleménye, melyet doktori disszertációjában fogalmazott meg -idézi Tal, in: *The Samaritan Targum*, p. 200.

⁶²Ibid., p. 201.

Hamátból, Szefarvaimból”. Ehhez járult még Josephus beszámolója a samaritánusokról⁶³: „a zsidók Κουθαιοί -nak, míg a hellének Σαμαρειται -nak hívják őket”. Ez az azonosítás azonban ma már jócskán kétesnek tűnik a kutatások tükrében⁶⁴. Mindenesetre alapul szolgált ahhoz a kutatási irányhoz, mely rámutatott, hogy a samaritánusok sokat megőriztek az eredeti letelepülők ősi nyelvéből⁶⁵. A megoldás Samuel Kohn nevéhez fűződik, aki rámutatott⁶⁶, hogy nem egy hipotetikus „kútai” nyelvet kell a nehezen érthető szavak mögött keresni, mivel azok pusztán héber, görög és arab hatást mutató, nagyrészt szövegromlás útján előállt „hibrid” szavak. Mivel a liturgia nyelve héber volt, a beszélt nyelv pedig arab, érthető ez a hatás. A másik hibaforrást az a samaritánus gyakorlat jelentette, hogy a kéziratok sorai között feljegyezték a variánsokat. Csak idő kérdése volt, mikor kerül a másolt szövegbe a feljegyzett variáns és milyen torzult formában. Emellett megemlítené, hogy talán a Tg Onqelos is hatott a ST -ra, ahogy azt egyes kutatók feltételezik⁶⁷. P. Kahle ezt a hatást a Kr. u. 800 - 1000 közötti időszakra teszi⁶⁸, bár Kahle korábban is azon a véleményen volt, hogy „egységes Samaritánus Targum sosem létezett”⁶⁹. A ST jelentősége az MT szempontjából nem jelentős és a zsidó targumokkal ellentétben a júdaizmusban sem játszott kiemelt szerepet..

II, Targum a prófétákhoz

A prófétákhoz írt Targum a már említett Targum Jónatán, amely könyvről könyvre eltérő képet mutat a fordítást illetően. Általánosságban elmondható, hogy körülbelül annyira parafrázis jellegű, mint a T^O. Általában a költői részekhez fűz haggádát (pl. Bír. 5; 1 Sám. 2:1-10 stb.), de mivel a prófétai szövegekben több a poetikus rész, mint a Tórában, ezért látszólag a Targum Jónatánban több a haggáda. Lexikai eltérésektől eltekintve ugyanaz az az arámi dialektus, mint a Targum Onqelos. A babiloni hagyomány Jónatán ben ‘Uzziélnek, az idősebb Hillél tanítványának tulajdonítja⁷⁰. Palesztinában keletkezett, de Babiloniában ment keresztül redakción. A palesztinai eredet mellett szól a júdai dialektus⁷¹ és a palesztinai tradícióval erős kölcsönhatást mutató haggádó⁷². Babiloniában vitathatalanul hitelesnek fogadták el még halakhikus kérdésekben is⁷³. A zsidó hagyomány a Jónatán Targumot és a T^O -t az Kr.u. 1. sz. közepére vagy a 2.sz. elejére datálja. Ez a véleménye Zunz -nak is⁷⁴. A hagyományos nézet ellen először Geiger intézett támadást, aki szerint mindkettőt a Kr.u. 4. sz -ban revideálták Babiloniában⁷⁵. Jónatán Targuma leginkább nyugati kéziratokban maradt fenn tibériászi pontozással. Ezek egy része -például a Karlsruhe -i Badische Landesbibliothekban lévő Codex Reuchlinianus szövege- jelentősen eltér a jemenita kéziratoktól. Az eltérés oka talán abban rejlik, hogy a nyugati kéziratok megőrizték a babiloni recenzio előtti állapotot részlegesen, de mindez vitatott.

III. Targum a Ketúvímhoz

⁶³Ant. IX. 290 (???)

⁶⁴Lásd J. A. Montgomery, *The Samaritans* (Philadelphia, 1907) és újabban H. G. Kippenberg, *Garizim und Synagoge* (Berlin, 1971).

⁶⁵Pl. az MT Gen. 2:23 -ban álló מַעֲבָדִים מֵעַם kifejezése helyett a samaritánus szövegben שְׂרִיף מְשִׁיבֵי áll. Lásd A. Tal már említett cikkét, p. 29.

⁶⁶S. Kohn, *Zur Sprache, Literatur und Dogmatik der Samaritaner* (Lipscse, 1876).

⁶⁷L. Goldberg, *Das samaritanische Pentateuchtargum: Eine Untersuchung seiner handschriftlichen Quellen* (BOS 11, 1935., Stuttgart).

⁶⁸P. Kahle, *The Cairo Genizah*, pp. 191- 195.

⁶⁹Vö.: Kahle, P., *Textkritische und lexikalische Bemerkungen zum samaritanischen Pentateuchtargum* (Leipzig, 1898, pp.2-5

⁷⁰b. Meg. 3a :, a próféták targumát Jónatán ben ‘Uzziél szerkesztette Haggeus, Zakariás és Malakiás szájából”. Más helyek Hillél tanítványai között említik (pl. b. B.Bat. 134a, b. Szukk. 28a).

⁷¹A. Tal, *The Language of the Targum of the Former Prophets and its Position within the Aramaic Dialects* (Tel Aviv, 1975, ivritül).

⁷²Hayward, R., *The Targum of Jeremiah Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes* (The Aramaic Bible 12, Wilmington, 1987).

⁷³Számos mondatot így vezet be a Talmud Bavli: “Ha nem írta a Targum erről a versről, nem tudnánk, mit jelentene” (b.Ber.28b; b.Sanh.94b stb.).

⁷⁴Idezi Vermes G., op. cit. p.101.

⁷⁵Ibid.

A Ketúvím csoport targumai, akárcsak a Tórához írt palesztinai Targumok, sosem emelkedtek a „hivatalosan elismert” Targumok szintjére – ellentétben például a Targum Onqeloszal. Bár nyomokban sok régi anyagot őriztek meg ezek a Targumok, összességében mégis az mondható el, hogy többnyire kései eredetűek és éppen az el nem ismert voltuk miatt szinte állandó átdolgozáson mentek keresztül. Ezért a datálásuk sokszor legalább olyan nehéz, mint egy-egy bibliai könyvé⁷⁶. Kései voltukat megerősíti az a Talmud Bavli Megilláh traktátusában található⁷⁷ legenda is, miszerint Jónatán ben ‘Uzziél -akinek a nevéhez ugyanez a rész a prófétai targum fordítását kapcsolja- leakarta fordítani arámi nyelvre az ebbe a csoportba tartozó könyveket, de egy mennyei hang óvta ettől, mivel a Ketúvímiban meg van írva a Messiás érkezésének ideje.

Középkori szerzők a Ketúvímhoz írt targumokat általában „Targum Jerusálmi” néven idézik. Ez nem keverendő a már korábban tárgyalt Targum Jerusálmi-val, de az elnevezés legalábbis annyiban találó, hogy utal a targumok palesztinai eredetére. Ezt több tényező is alátámasztja: sok olyan anyagot tartalmaznak, amely csak a Palesztinai Talmudban, ill. palesztinai eredetű korai midrásokban találhatóak, túl ezen a nyelvészeti sajátosságok is emellett szólnak. Később azonban ahogy a Tóra- és Talmudtanulmányozás központja áthelyeződött Palesztinából babilóni területre, a nyelvezetet igyekeztek összehangolni a Talmud Bavli arámi nyelvével. A szövegbe nyelvi és tartalmi módosítások kerültek, melynek eredményeképpen sokszor kevert nyelvi jellegzetessége van egy-egy targumnak (jó példa erre a Codex Urbinas-ban található Rúth Targum), tartalmilag pedig egyre több betoldás került a szövegbe, melyben egyre inkább felülkerekedtek a midrás jellegű kiegészítések. E. Levine a kialakulási folyamatnak ezt a szabadságát azzal magyarázza⁷⁸, hogy igazságszolgáltatási ügyekben ezeket a Targumokat nem idézték és nem képezték szükségszerű részét a zsinagógai istentiszteletnek. Ahol pedig egyik-másik helyet kapott a liturgiában, ott éppen a szöveg természete és szerepe engedte meg, sőt egyenesen buzdította a homiletikai bővítést és a magyarázati szabadságot. Erre ismételtén jó példa a Rúth Targum, amely mai formájában a midrás jellegű betoldások miatt kétszer olyan hosszú, mint a bibliai szöveg.

Ezzel párhuzamosan megjelentek olyan hagyományok is, amelyek szeretnék ezeket a Targumokat babilóni tudósoknak tulajdonítani. Ezek egyike szerint⁷⁹ a Ketúvím Targum szerzője egy babilóni amóra, bizonyos Rav József bar Hijjá, a Pumbeditai Akadémia feje volt. Ez a hagyomány azért is érdekes, mert egyes babilóni források a prófétai targum megalkotását is neki tulajdonítják. Ez alapján egy viszonylagosan korai keletkezésre lehetne gondolni és egy egységes képre, amit a Ketúvím targumok tükröznek. Ez a szerzői igény azonban alaptalan. A targumok egyes darabjai eltérnek irodalmi stílusban, filológiai jellemzőikben, exegetikai módszereikben, az alkalmazott fordítási technikákban. Az eltérések olyan mértékűek, hogy arra is van példa, hogy egy bibliai könyvnek (Eszter könyvének) egyenesen két targuma van, amit még a zsidó hagyomány is két verzióként fog fel (תַּרְגּוּם רִשְׁוֹן és תַּרְגּוּם שְׁנִי). Éppen ezért a Ketúvím targumok egyes darabjait célszerű külön vizsgálni.

Textuális szempontból a Ketúvím targumokat két nagy csoportba szokás osztani. Az első csoportot a Megillót könyvei, tehát Jeremiás siralmi, Énekek éneke, Rúth, Qoheleth és Eszter könyve képviselik, míg a Ketúvím többi darabja alkotja a másik csoportot.

Néhány megjegyzés e második csoport könyveiről, a teljesség igénye nélkül. E könyvek targumai közül valószínűleg *Jób Targuma* a legfontosabb, hiszen a XI -es számú qumráni barlangból előkerült Jób Targum (11QtgJob) a rendelkezésünkre álló legrégebbi írott Targum. Korábban is feltételezték, hogy Jób Targumához korán született Targum, hiszen a Talmud Bavli egyik helye⁸⁰ említést tesz egy a Jób könyvéhez írt arám fordításról, de a holt-tengeri tekercsek megtalálásáig erre nem volt bizonyíték⁸¹. A Jób targumok egyik legfőbb

⁷⁶Itt említtem meg Díez-Machonak a targum -és midráskutatásban már-már axiómává vált tézisét, miszerint minél egyszerűbb és fejletlenebb egy verzió, annál régebbi szöveggel van dolgunk.

⁷⁷TB Meg. 3a

⁷⁸The Aramaic Version of the Bible, p.26.

⁷⁹Mászeket Szóferím 13:6 bevezetése a Targum Sényi 3:1 -hez: „Rav József fordította”

⁸⁰TB Sabbath 115a, PTSabbat XVII, Tos.Sabbat XIII,2:

אמ' ר' יקסי: מעשה שהלך ר' חלפתא אצל רבן גמליאל למבריא ומצא שהיה יושב על שולחנו של יוחנן בן נויף ובידו ספר איוב תרגום והיה קורא בו. אמ' לו ר' חלפתא: זכור הייתי ברבן גמליאל הזקן אבי אביך שהיה יושב על גבי מעלה בהר הבית והביאו לפניו ספר איוב תרגום ואמ' לבניי וגננו תחת הנדבך

⁸¹ 1956 -ban találták meg a tekercset beduinok, akik megvételre felajánlották a Palesztinai Régészeti Múzeumnak (Jeruzsálem). Kellő mennyiségű pénz hiányában végül is felajánlották több más irattal a világ tudományos intézetei számára megvásárlásra. 1961 -ben így került a jog több más irattal együtt a Holland Királyi Tudományos Akadémiához (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) 10.000 fontért. A publikálással két tudóst bíztak meg, J. van der Ploeg -öt és A. S. van der Woude -t. Előzetes tanulmányaik után (van der Ploeg, Le Targum de Job de la Grotte 11 de Qumran (11QtgJob), Première Communication, in: MKNW 25 (1962), pp. 545-557, valamint van der Woude, *Das Hiobtargum aus Qumran Höhle XI*, in: VTS 9 (1962), pp. 323-331.) közösen jelentették meg az editio princepsnek számító feldolgozást 1971 -ben a DJD

jellegetessége, a sokszínű fordítás: egy-egy vershez két, néha három, sőt négy fordítást is ad „תרגום ארמאי” vagy „לשון ארמאי” megjelöléssel körülbelül 50 versnél. Ennek magyarázatára a már említett világhírű kutató, Bacher Vilmos dolgozott ki egy elméletet⁸², amely több, mint száz évig tartotta magát. Újabb elmélet kidolgozása P. S. Alexander nevéhez fűződik⁸³. A qumráni szöveg szintén egy fejlődési folyamatot tükröz, bár textuálisan eltér a többi kéziratától. Túl a nyelvészeti jelentőségén e qumráni irat alapján valószínűsíthető, hogy Jób könyvének fordítása már a Második Templom idejében elkezdődött. Megemlítenéd a Jób Targummal kapcsolatosan, hogy több helyen előfordul a héber szöveg nem maszoretikus Vorlage -ja. Újabb kritikai kiadásként feltétlenül megemlítenéd Stec nagy munkája⁸⁴, ami feldolgozza a nyomtatott kiadásokat⁸⁵ és a kéziratokat is⁸⁶. A *Zsoltárok könyvének Targuma* nyelvezetében, stílusában és textuálisan nagyon hasonlít a fentebb tárgyalt Jób Targumokhoz. Megemlítenéd a több helyen előforduló historizáló exegézis, valamint az, hogy itt is előfordul olyan szövegrész, amely a maszoreta szöveg előtti állapotokat őrzött meg⁸⁷. A *Példabeszédek könyvéhez írt targumot* bár egy csoportba sorolják a fenti Targumokkal valamint a Krónikák könyvének Targumával, mégis különbözik azoktól két dologban is. Először is majdnem teljesen szó szerinti fordítást nyújt és elkerüli a midrás jellegű magyarázatot még az olyan helyeken is, ahol az tálcán kínálja erre a lehetőséget. A másik eltérést maga a fordítás jelenti: a Targum 915 verséből mintegy 300 szinte teljesen a szír verzióval egyezik. E tények magyarázatára két elmélet keletkezett: az első szerint a Proverbia Targum a szír szöveg átdolgozása, a második elképzelés szerint a szír verzió keletkezett az arámi nyomán. Ez utóbbi elméletnek egy módosított változata is van: eszerint mindkét forrás egy korai közös zsidó forrásra, egy Ur-Targumra megy vissza. Az elméletek közül mind a mai napig egyik sem nyert teljes elismerést. A *Krónikák könyvének Targuma* nagyobb részt szó szerinti fordítja a héber szöveget. Két stratumot lehet a targumban megkülönböztetni, egy palesztinai és egy babiloni réteget. Előbbit szokás eredetinek tartani.

Mielőtt ismertetném Rűth könyvének Targumát, kitérek néhány szó erejéig a *Megillóth csoport* többi darabjára is. A *Jeremiás siralmaihoz írt Targumnak* két recenziója létezik: a jemeni és a nyugati típusú. A nyugati recenzió hosszabb, mint a jemeni és általában jobb szöveget nyújt. Nyelvészetiileg a targum a palesztinai targumok és a Targum Onqelos nyelvének keveréke⁸⁸. Komlosh Yehudah a Kr.u. 7. sz. elejére datálja⁸⁹ a Targumot. Az *Énekek énekének Targuma* meglehetősen hosszú, az eredeti héber szövegénél ötször (!) hosszabb a könyv. A bibliai elbeszélést szisztematikusan Izráel és Isten közti kapcsolatként magyarázza felölelve azt az

sorozatban (Le Targum de Job de la Grotte XI de Qumran). Exegetikailag és filológiaiilag legjobban feldolgozott formájának Sokoloff munkáját tartják ma: Michael Sokoloff, *The Targum to Job from Qumran Cave XI* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1974). Megemlítenéd még Celine Mangun fordítása a "The Aramaic Bible" sorozatból (1991).

⁸²Das Targum zu Hiob, in: MGWJ 20 (1871), pp. 208-223, 283-84

⁸³Vö. 29 -es jegyzet, p. 326.

⁸⁴D. M. Stec, *The Text of the Targum of Job* (An Introduction and Critical Edition), Leiden. E. J. Brill, 1994. Eredetileg Ph. D. értekezés a Manchesteri Egyetem Közel-Keleti tanulmányokkal foglalkozó tanszékén, 1989 -ből (jelentős változás a disszertációhoz képest a wroclawi kézirat feldolgozása). Elérhető az ELTE szakkönyvtárában.

⁸⁵1, Velence, 1517 -editio princeps, nem tudni, milyen kézirat állt a kiadás mögött. 2, Velence, 1525. A Biblia Rabbinica második kiadása. Daniel Bomberg belátja, hogy nem szerencsés egy aposztata zsidót (Félix Pratensis) kinevezni kiadónak zsidók számára nyomtatott zsidó könyvhöz. A kiadással ekkor bízza meg a híres Jákób ben Chajím ibn Adóniját („יהונתן בן חיימ”). Ez volt az első nyomtatott héber Biblia, aminek masszórah volt a margóján. 3, Antwerpen, 1570 (Antwerpeni Polyglotta), kiadója Benito Arias Montano. Jelentősen eltér a bombergi kiadásoktól. 4, Bazel, 1618-19: Buxtorf kiadványa, a bombergiák revíziójának tekinthető. 5, Lipcse, 1873: de Lagarde kiadása. Igyekszik több kéziratot figyelembe venni, lehetséges forrásait felsorolja Stec:1994, pp.40-51.

⁸⁶Stec:1994, p. 53 ff. 1, MS Cambridge, University Library Ea. 5.9. (Stec jelzete:1); 2, MS London, Jews' College, H.116 (Stec jelzete:7); 3, MS Paris, Bibliothèque Nationale, Hébr.17 (Stec jelzete:7); 4, MS Paris, Bibliothèque Nationale, Hébr.110 (Stec jelzete:1); 5, MS Salamanca, Biblioteca Universitaria M-2, (Stec jelzete:1); 6, MS Madrid, Biblioteca de la Universidad Complutense 116.Z.40. (Stec jelzete:7); 7, MS Vatican, Biblioteca Apostolica, Urbinas I (Stec jelzete:1); 8, MS Rome, Biblioteca Angelica N.72. (Stec jelzete:7); 9, MS Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana plut. III.I. (Stec jelzete:2); 10, MS Milan, Biblioteca Ambrosiana B.35 inf. (Stec jelzete:7); 11, MS Parma, Biblioteca Palatina 3189 (Stec jelzete:1); 12, MS Parma, Biblioteca Palatina 3231 (Stec jelzete:1); 13, MS Parma, Biblioteca Palatina 3232 (Stec jelzete:1); 14, MS Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka M. 1106 (Stec jelzete:1); valamint „egyéb kéziratok”, pl. MS Turin, Ms Dresden etc.

⁸⁷Ibid., p. 326, példákkal.

⁸⁸Például a „lát” igére mind a palesztinai, mind a babiloni formát alkalmazza a szöveg (TgOnq: אָחָה ; PT: אָחָה).

⁸⁹Hammiqra' beór ha-Targum, Tel Aviv, p. 90, 1973.

Exodustól a messiási korig⁹⁰. A könyv viszonylag egyező exegetikai egysége miatt felmerült az egyedüli szerző gondolata, de ez ellen ellenérvek is akadnak⁹¹. Nyelvészetiileg a PT és a TgOnq nyelvezetének keveréke. Tartalmi jellemzők alapján kései targumnak mondható, a Kr. u. 7. sz. körülre datálják keletkezését. Izraeli kutatók (Melamed, Heineman) keletkezési helyként Babiloniára gondolnak. *Qóheleth Targuma* mind jemeni, mind nyugati kéziratokban fennmaradt. A kéziratok azonban nem képviselnek két nagyon eltérő recenziót. E Targum mérsékelten parafrázis jellegű, s a benne előforduló haggadisztikus anyag párhuzamba állítható a Qóheleth Rabbával és a Talmud Bavlival. *Eszter könyvének Targumánál* utalok a már említett tényre, vagyis arra, ennek a könyvnek két hivatalos Targuma is létezik. Mind a Targum Risón, mind a Targum Séni megjelent Bomberg Biblia Rabbinica-jában (Velence, 1517), utóbbi az appendixben. A targumok corpusában ez a Targum tekinthető a leghosszabbnak, természetesen a bibliai könyvhöz viszonyítva. Létezik egy harmadik Targum is Eszter könyvéhez, ami egy 16. sz-i polyglotta kiadásban jelent meg először⁹². Vitatt a három közötti viszony. Mivel Eszter könyvét talmudi források szerint legkésőbb a tannák korától felolvasták Purimkor, ezért jó okunk van azt feltételezni, hogy egészen korán megkezdődhetett arámira való fordítása. A hosszú hagyományozási folyamat jól magyarázhatja az eltérő verziókat is. *Rúth Targuma*. Rúth tekercsét Sevúótkor, vagyis a Hetek Ünnepeén olvasták fel, két okból is: egyrészt a történet árpaaratás idején játszódik, ami ebben az ünnepeben csúcspont ki, másrészt azért, mert Sevúót a törvényadás ünnepe is és a könyv szerint Rúth a prozelita *par excellence*, aki magára vállalja a Tóra kötelmeit. Még a legkorábbi források sem rögzítik, hogy pontosan mikor is kell felolvasni a tekercsét az ünnep alatt, ez magyarázza a jemeni és askenázi, valamint a szefárd és olasz liturgia közötti jelentős eltéréseket⁹³.

A *Rúth Targum és kéziratai*. Rúth Targuma viszonylag sok kéziratban maradt ránk. Jól képviselt a Targum mind a nyugati⁹⁴, mind a jemeni recenziókban⁹⁵, de a két csoport nem képvisel olyan élesen elhatárolható változatot, mint mondjuk a Jeremiás sirmalmához írt Targum. Újabb kutatások⁹⁶ arra az eredményre vezettek, hogy a régebbi nyomtatott kiadások egyetlen forrása a Nürnbergi Stadtbibliothekban található Solger 6.2^o kézirat. A kritikai kiadások közül kettő számít általánosan használatnak: a már emített Sperber-féle kiadás és Levine monográfiája a Rúth Targumról⁹⁷. Sperber kiadásnak hiányossága, hogy csak arámi szöveget ad, sem fordítást, sem kritikai megjegyzéseket nem közöl. Levine munkája az arámi szöveg mellé kritikai apparátust és fordítást is nyújt. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi a Vatikáni Könyvtárban található Codex Urbinas kéziratát (Ms. Urb.1) veszi alapul⁹⁸. A kézirat nagyon jó állapotban maradt fenn, talán a legjobb állapotú a Rúth Targumok közül. A kéziratot a calligráfiai tévedések⁹⁹ jellemzik, valamint az, hogy a magánhangzókat gyakran a szomszédos mássalhangzó alá teszi; néhány szónál pedig hiányzik a vokalizáció. Fellelhető a kéziratban a *secunda manus* munkája is. Levine munkájának nagy előnye a részletes és megbízható elemzés és a kommentár, ugyanakkor az MT -vel összehasonlítás lehetne kidolgozottabb. Várhatóan legalább ekkora tekintélyra fog szert tenni a korábban említett McNamara project, amelynek keretében nemrég jelent meg D.R.G. Beattie fordításában Rúth targuma¹⁰⁰. A professzornő fordítása jó, nem hiányzik a héber szöveggel való összehasonlítás sem, és jóval több kéziratot használt fel munkája során, mint Levine¹⁰¹. A kéziratok nyelvezet jó tükrözi a targum fejlődési folyamatát: az eredetileg Palesztinában készült targum fokozatos babiloni átdolgozásokon ment keresztül, így az eredeti réteg már csak nyomokban lelhető fel. A korai kéziratokban még túlnyomóak a palesztinai formák, a késeiekben (15. sz.) és a nyomtatott kiadásokban egyre gyakoribb az Onqelos-féle forma. Rúth targumának tartalma jól tükrözi, hogy a tekercsét Sevúót ünnepeén olvasták fel: ahogy a zsinagógai

⁹⁰A messiási kort például a 7:14 - 8:14 festi le: a Messiás érkezését, a feltámadást, a visszatérést Jeruzsálembé és a Góg és Magóg elleni háborút.

⁹¹Vö. 29 -es jegyzet, p.327.

⁹²Mindhárom Eszter-targum feldolgozása Bernard Grossfeld nevéhez fűződik (vö. felhasznált irodalom).

⁹³Az askenázi és jemeni rituáléban a második nap kell felolvasni: az előbbiben reggel, míg az utóbbiban délután; a szefárd és az olasz rituálé két részre osztja a könyvet: 1:1 - 3:8 a lekción az első napra, a másodikra pedig a 3:8 - 4:12.

⁹⁴Például N.72, Bibliotheca Angelica, Róma és 3231 Biblioteca Palatina, Parma.

⁹⁵Például Or. 2375 és Or. 9906, British Library, London.

⁹⁶Lásd a 14-es számú jegyzetnél Beattie munkáját, p. 10.

⁹⁷Levine, É., *The Aramaic Version of Ruth* (Rome: Biblical Institute Press, 1973.)

⁹⁸A kéziratot az utolsó colophon felirata szerint Jicháq ben Simeon Halévi készítette 5055 Kislév hó 15 -én (i.u. 1294).

⁹⁹Pl.: a szin és a számekh keverése, a mappiq pontnak a mássalhangzó alá helyezése stb. Lásd 54 -es jegyzetnél Levine munkáját, p.14.

¹⁰⁰Beattie, D.R.G., *The Targum of Ruth* (in: *The Aramaic Bible*, vol.19., Collegeville:The Liturgical press, 1994.)

¹⁰¹Ibid., pp. 9-10.

istentiszteleten a Tóra áll a középpontban, úgy valamilyen formában a Targumban is ez a helyzet. Ennek megfelelően színezt a két főszereplő szerepe¹⁰²: Boáz Tóratudós, hogy a parafrázishoz újabb parafrázist fűzzek, az előbb idézett vers is így értendő: **רָבֵּן בּוֹאֵז** vagyis „Tóra tudása miatt tekintélyes ember”, de a szöveg ennél is tovább megy (1:6): Moáb földjén egy angyal azt a kijelentést adja Naominak, hogy az Örökkévaló megemlékezett népéről, Izráel házáról Ibcán bíró érdemei miatt. E vers ismételten azonosítja Ibcánt és Boáz. Ugyanezt mondja el a 4:21, tehát Ibcán érdemei és imádságai miatt múlt el az éhség. A héber szöveg 4. fejezetének első verse szerint „Boáz felment a kapuhoz és ott leült”, a targum a Szanhedrin bíróságáról beszél itt (**בְּיָמֵינוּ סָבְחָהּ רִיבְּרִי**), s ide csak akkor ülhet Boáz, ha maga is tagja (Szanhedrint említ a szöveg több helyen, pl. 4:1, 10, a 3:11 pedig egyenesen a Nagy Szanhedrinről beszél). Boáz megdicséri Rúthot, amiért prozelita lett (2:11, 3:10, 11). Rúth pedig természetesen a vallási kötelemeket magára vállaló és azt betartani képes személy példája. A Tórához köti a Targum Naomi szerepét is. Rúth könyvének híressé vált verse (1:16) a Targum verziójában így hangzik: „És mondta Rúth: ne buzdíts engem, hogy elhagyjalak és eltérjek tőled, mert prozelita szeretnék lenni. Naomi azt mondta: megparancsoltatott nekünk, hogy megtartsuk a Sabbatokat és az ünnepnapokat és ne menjünk 2000 lépésnél többet. Rúth ezt felelte: ahová te mégy, oda megyek. Naomi ezt mondta: megparancsoltatott nekünk, hogy ne lakjunk más népekkel. Rúth ezt felelte: ahol te laksz, ott lakom én is. Naomi azt mondta: megparancsoltatott nekünk, hogy megtartsuk a 613 parancsot. Rúth ezt felelte: bármit, amit megtart néped, én is megtartom, mintha az én népem lett volna azelőtt is. Naomi azt mondta: megparancsoltatott nekünk, hogy ne vegyünk részt bálványimádásban. Rúth ezt felelte: Istened az én Istenem. A képlet világos: Naomi is megtartja a törvényeket és tudatában van azok súlyának¹⁰³. Természetesen több példa is akad, csupán néhányat ragadtam ki a könyvből, de talán így is érzékelti lehetett a targum gondolkodásmódját. A Tóra mellett persze megjelennek a klasszikus targumi témák is, ismét csak néhány példa: a messiási eszme (1:1; 3:15), az antropomorfizmusok bizonyos jellegzetes megkerülése, gondolok itt elsősorban a mémrá fogalmára (**מִימְרָא** - 1:4, 5; 2:4) de említhetem a 2:12 -t is, ahol a „szárnyai alatt” (ti. Isten szárnyai alatt) kifejezést a Targum így kerüli meg: **שְׂכִינַת יְקָרִיָּה** vagyis „dicsőséges Sekinája árnyéka alatt”, de említhetem a halál angyalát is (4:22), vagy a mostani és az eljövendő világ fogalom párt (**עוֹלָם הַהַיּוֹן** , arámul **הַרְרִין** ; 2:12), végül még egy példa, a **גְּמִילוּת חֲסִדִים** (1:8; 2:20; 3:10).

Érdekes kérdés a *Rúth Targum viszonya a rabbinikus halakhához*, s ez már a datálás egyik legtöbbet vizsgált kérdése is egyben. A rabbinikus haggádával a Targum kapcsolata egyértelmű, ahogy az előbb felsorolt néhány példa ábrázolta. A halakha kérdésében már egészen más a helyzet. A Tóranak adott dicsőítés és tisztelet ellenére Rúth könyvének arámi verziójában az a legmeglepőbb, hogy úgy tűnik hadilábon áll a Misnával bizonyos kérdésekben. *Locus classicus*nak számít e vitában az első fejezet 17. verse, amely négyféle halálbüntetésről beszél úgy mint megkövezés, megegetés, lefejezés és keresztrefeszítés. Ez ellentmond a rabbinikus nézetnek (mSzanh. 7:1), mely negyedik halálnemként a sállal való megfojtást ismeri.

Ez alapján már a múlt század közepén arra a következtetésre jutott Móseh Szófér, hogy a könyv írója szadduceus volt. Ezt a gondolatot újíította fel egy 1962 -ben írt¹⁰⁴ tanulmányban Akiva Schlesinger izráeli kutató. Beattie komoly érvet hoz fel ez ellen. A 2:12 -ben Boáz említést tesz az eljövendő világról, amit maga Rúth is elismer. Ez erős érv amelleltt, hogy a targum nem szadduceus eredetű, legalábbis nem egészben. Schlesinger második érve az 1:22 -n alapul, ahol az MT szövege helyett („az árpaaratás kezdetén érkeztek Betlehembe”) a Targumban ez áll: „elérkeztek Betlehembe a Peszach napja előtt és azon a napon az izráeliták elkezdtek az áldozati Ómert aratni, ami árpa volt.” Az ómerrel kapcsolatban valóban volt eltérés a farizeusok és szadduceusok között, ám hogy ez kiterjedt volna az ómer levágásának idejére is, erről nincs tudomásunk. Mindenesetre ez Schlesinger következtetése. Utolsó érvként Schlesinger azt hozza fel, hogy a könyv úgy ahogy van idézem: nem „kásér” (sic!), vagyis nem kóser, mert az MT -ben a 4:7, 8 -ban szereplő „saru” (**נַעַל**) helyett az arámiban „kesztyű” áll (**יָמִינִיָּה** **יָד** **יָמִינִיָּה**). Szerinte ez utalás Rambannak a Semót 28:41 -hez írt magyarázatára, amelyet Schlesinger arra vonatkoztat, hogy az olvasat megjelenik keresztény fordításokban is. Beattie pontról pontra cáfolja meggyőzően ez utóbbi felületes érvét Schlesingernek¹⁰⁵. A nagy bizonytalanságot a Targum értelmezésével és datálásával kapcsolatban jól illusztrálja, hogy szinte rögtön Schlesinger cikke után egy teljesen más hangnemű cikk jelent egy másik izráeli kutató tollából, Ezra-Zion Melamedtől¹⁰⁶. Míg Schlesinger egy korai szadduceus

¹⁰²Két főszereplő alatt itt a könyv tradicionális értelmezése szerinti két alakot, Boáz és Rúthot értem - azért kell ezt pontosan meghatározni, mert újabb kutatások fényében valószínűleg nem Boáz, hanem Naomi mondható a könyv másik főszereplőjének. A kérdést részletesen tárgyalom a könyvről írt disszertációmban.

¹⁰³Tudomásom szerint a zsidó rabbinak ma is vallási kötelessége a prozelita jelölt ilyen többszöri „lebeszélése”.

¹⁰⁴*Kitvé Akiva Schlesinger: Mechqarim bámiqqa úbilshono* (Jerusalem: Publications of the Israel Society for Biblical Research 9, 1962, pp. 12-17. Nem jutottam hozzá, idézi és részletesen ismerteti D. R. G. Beattie, *The Targum of Ruth - A Sectarian Composition?* (in: *JJS* 36 /1985/, pp. 222 - 229.)

¹⁰⁵Ibid., pp. 223-226.

¹⁰⁶Melamed, E.Z., *Le targum Megilath Rúth*, (in: *ABIU* I (1963), pp. 190-194.

munkának tartja a Targumot, Melamed késői munkának tarja és szerinte nem szektás eredetű a mű, csupán a szerzője nem pontosan alkalmazta a Tóra -és próféta Targumokat és a Talmud Bavlit. Persze a két kijelentése, a kései datálás és a pontatlan talmudi és targumi felhasználás már önmagában is némi ellentmondást rejt magában. Schlesinger téziséét viszi tovább Levine már többször idézett monográfiája. Levine szerint¹⁰⁷ a Targum nem osztja azt a rabbinikus nézetet, hogy köszöntésekben használható Isten neve. Ugyanakkor helyesen jegyzi meg Beattie¹⁰⁸, hogy akkor még sok-sok más targumnál is szektás eredetre kellene gondolnunk. Azt már csak én jegyzem meg, hogy a „mémra” fogalom alkalmazása még nem szükségszerűen rúgja fel a misnai előírást. A keresztrefeszítés érve mellett átveszi Schlesingertől az ómervágással kapcsolatban korábban elmondottakat. Következő pontja a 4:6, amikor a góéljelölt (az arámiiban 𐤒𐤓𐤓) visszautasítja a felkérést a maga indoklásával: „mivel van feleségem, nincs jogom arra, hogy még egyet vegyek mellé, különben széthúzás lesz a házamban és lerombolom tekintélyemet.” Levine ebben poligámia ellenességet lát¹⁰⁹, amely szembenáll az általános rabbinikus véleménnyel. Indoklásul azonban szinte semmit nem hoz fel érve alátámasztására. Levine Díez-Macho másik elve alapján (ami Misna ellenes, az Misna előtti) így pre-misnainak, talán még keresztényiség előttinek is datálja a targumban található alapvető elemeket. A datálás kérdésében osztja nézetét D. R. G. Beattie is¹¹⁰.

Excursus: modern arámi lexikonok, szótárak

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül csak a fontosabb, részben vagy kizárólagosan arámit tartalmazó szótárakat tekintem át. Az arámi lexikonok kezdetben főleg a bibliai hébert felölelő szótárak részeként jelentek meg. Klasszikusnak számít ezek sorában Gesenius nagy munkája: *Lexicon manuale Hebraicum et Chaldaicum in Veteris Testamenti libros* (1833), amelyet E. Robinson angolra is lefordított (1836; folyamatosan átdolgozta egészen 1854-ig), majd a második kiadásról szintén készült angol fordítás S. Tregellestől ((1847, utolsó kiadás: 1859, reprint: 1947).

Gesenius munkáját többször, többen átdolgozták. Robinson 1836-os fordításán alapult F. Brown, S. Driver és C. Briggs héber szótára: *Hebrew and English Lexicon* (BDB; 1891, 1907, korrigált kiadás: 1953). 1979-ben újabb kiadás jelent meg, ami a felhasználást jelentősen megkönnyítő indexet tartalmaz (összeállította M.A. Robinson). A BDB volt az első héber szótár, amely a bibliai arámi anyagot elkülönített részben tárgyalta. Ezt az elrendezést már Buhl is átvette a Gesenius-féle szótár 1895-ös (német) kiadásában.

1953-ban jelent meg egy újabb korszakalkotó munka L. Koehler és W. Baumgartner gondozásában: *Lexicon in Veteris Testamenti libros* (KB). Az angol-német jelentést egyaránt tartalmazó munka legértékesebb részének éppen az arámi részt szokás tartani (Baumgartner munkája; a szótár másik értékes része az ugariti nyelv figyelembe vétele). 1958-ban supplementum is jelent meg a szótárhoz (az eredeti szótárral együtt ezt nevezik második kiadásnak). A KB harmadik teljes átdolgozása Baumgartner nevéhez fűződik (*Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*); a szótár angol fordítása nemrég jelent meg (vols. I-IV: 1994-1998, az ötödik, utolsó kötet megjelenése 2000. tavaszán várható).

1971-ben jelent meg W. Holladay szótára (*A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*), amely a KB 1. és 2. kiadásán alapszik, valamint a harmadik kiadást is figyelembe veszi a számekekkel kezdődő szócikknél.

Számos más héber/arámi szótárt érdemes még megemlíteni. F. Zorell latin nyelvű *Lexicon hebraicum et aramaicum Veteris testamenti* c. munkája (1940-1954) címétől eltérően az arámi részt nem tartalmazza (feldolgozza viszont az Ecclesiasticus szövegét). E. Vogt *Lexicon Linguae aramaicae Veteris Testamenti documentis antiquis* c. munkája tartalmazza az arámi részt, ami Zorell munkájának képezte volna részét (1971). Vogt szótára a bibliai arámit Biblián kívüli szöveggel is intenzíven illusztrálja.

Diákok számára készült G. Fohrer *Hebrew and Aramaic Dictionary of the Old Testament* c. szótára (1971, angol fordítás: 1973). Bibliai szöveg egyszerű fordításához használható, de komolyabb kutatómunkához már kevés. (E szótárról magyar fordítás is készült, szakmai körökben ez utóbbi munka nem igazán aratott sikert.)

Két fontos szótárt érdemes még megemlíteni a bibliai arámit tárgyaló művek között. 1987-től jelenik meg folyamatosan Gesenius munkájának 18. átdolgozott kiadása (*Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*) H. Donner és R. Meyer gondozásában. A sort D.J. Clines

¹⁰⁷Ibid., p.7 és 68.

¹⁰⁸Vö. 64 -es jegyzet, p.227.

¹⁰⁹Ibid., p.7 és 102.

¹¹⁰Vö. 64 -es jegyzet, p. 229.

monumentális szótára zárja: *The Dictionary of Classical Hebrew* (1990-). A szótár nagy előnye, hogy a qumráni anyagot is feldolgozza, ugyanakkor nehezen kezelhető, s bár a lexikográfia újabb módszertani nézeteit is igyekszik beépíteni és felhasználni, ezzel együtt is erős kritika érte, éri a szótárt.

A nem bibliai arámit is tárgyaló szótákról is szót kell ejteni. Még mindig haszonnal forgatható G. Dalman klasszikus munkája: *Aramäisch-neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch* (1897, 1938³, reprintje az Olms kiadásában: 1967). Szintén igen értékes M. Jastrow arámi szótára: *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature* (1886-1900, utóbbi időben számos formában újranyomatták). J. Levy több munkával is beírta magát az arámi lexikográfiába: *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim and einen grossen Teil des rabbinischen Schrifttums* (1867-68, 1881³), *Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim* (4 kötet, 1876-89) supplementummal: *Nachträge und Berichtigungen* (1924). Végül még két újabb munkára hívnám fel a figyelmet. 1990-ben jelent meg Michael Sokoloff két kötetes munkája: *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of Byzantine Period* (Ramat Gan: Bar Ilan University Press), s ezt megelőzően néhány évvel Hayim Jehosua Kasovsky munkája, amely nem szótár ugyan, hanem konkordancia, de jelentősége miatt említést érdemel: *Ozar Leshon Targum Onkelos* (Jerusalem: The Magness Press, 1986).

Felhasznált irodalom:

- Alexander**, P. S., *Jewish Aramaic Translations of Hebrew Scriptures* (in: *Mikra*, ed. Mulder, M.J., CRINT2, pp. 217-54, 1988.)
- „*Targum, Targumim*” (in: ABD vol. VI., New York: Doubleday, 1992.)
- Beattie**, D.R.G., *A Midrashic Gloss in Ruth 2:7* (in: VT 89/1 (1977), pp.122-124.)
- *Jewish Exegesis of the Book of Ruth* (JSOTS 2 (1977), Sheffield: The University of Sheffield)
- *The Targum of Ruth - A Sectarian Composition?* (in: JJS 36 /1985/, pp. 222- 29.)
- *Towards Dating the Targum of Ruth* (in: A Word in Season, JSOTS 42 , Sheffield: The University of Sheffield, 1986.)
- *The Yemenite Tradition of Targum Ruth* (in:JJS 41 /1990/, pp.49-56.)
- *The Targum of Ruth* (in: The Aramaic Bible, vol.19., Collegeville:The Liturgical Press, 1994.)
- Black**, M., *The Scrolls and the Christian Origins: Studies in the Jewish Background of the New Testament*, (New York: C. Scribners, 1961., p.193.)
- Bowker**, J., *The Targums and Rabbinic Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969)
- Clarke**, M., *Targum Pseudo-Jonathan of the Pentateuch: Text and Concordance*; Hoboken: Ktav Publishing House, Inc., 1984.
- Crown**, Alan D. (Ed.), *The Samaritans* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1989.)
- Dalman**, G. H., *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Lipcse,1894, második kiadás:1905.
- *Die Worte Jesu*, Lipcse, 1898 és 1930²; angol fordításban: *The Words of Jesus*, (Edinburgh, 1902).
- *Aramäisch-neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch* (Frankfurt 1922²).
- Diez Macho**, A., *Neophyti I* (Madrid - Barcelona, vol. I - V, 1968- 1977)
- Eissfeldt**, O., *The Old Testament (An Introduction)*; New York: Harper & Row, 1965.
- Even-Shoshan**, A., *A New Concordance of the Bible* (Jerusalem:Kiryat Sefer, 1989, p. 1239).
- Fitzmyer**, J. A., *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1* (Rome: Biblical Institute Press, 1974.)
- Golomb**, David M., *A Grammar of Targum Neofiti*; (Chico, California: Scholars Press, HSM 34, 1985)
- Goshen-Gottstein**, M. H., The “Third Targum” on Esther and MS Neofiti 1., (in: *Bib* 56 (1975), pp. 301-29.)
- Grossfeld**, Bernard, *A Bibliography of Targum Literature* (Bibliographica Judaica 2.; New York: Ktav Publishing House, 1972)
- Grossfeld**, Bernard, *The First Targum to Esther: According to the Ms. Paris Hebrew 110 of the Bibliothèque Nationale* (Sepher-Hermon Press, 1983)
- Grossfeld**, Bernard, *The Two Targums of Esther* (The Aramaic Bible 18.; Collegeville:The Liturgical Press, 1991)
- Jastrow**, M., *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature* (Philadelphia, 1903)
- Jongeling**, B. és **Woude**, van der A. S., *Aramaic Texts from Qumran* (Semitic Study Series, no. IV., Leiden: E.J. Brill, 1976)
- Kahle**, P., *Masoreten des Westens II* (BWANT 50, 1930)
- *The Cairo Genizah* (Oxford: Oxford University Press, 1959²)
- Klein**, M., *The Fragment Targums of the Pentateuch According to the Extant Sources* (Rome, 1980)

- Kutscher**, E.Y., The Language of the "Genesis Apocryphon": A Preliminary Study (in: *Scr.Hier.* 4 (1965), pp.1-35)
- Kutzscher**, E. Y., *Studies in Galilean Aramaic* (Ramat-Gan, 1976.)
- Lagarde**, de L., *Hagiographa Chaldaice* (Osnabrück, 1967.)
- Levine**, É., *The Aramaic Version of Ruth* (Rome: Biblical Institute Press, 1973.)
- *The Aramaic Version of the Bible* (BZAW 174, Berlin: Walter de Gruyter, 1988.)
- Levy**, Barry B., *Targum Neophyti 1: A Textual Study* (Studies in Judaism, University Press of America, 1986)
- Lisowsky**, G., *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament* (Stuttgart:Deutsche Bibelgesellschaft, 1981, p. 1530)
- Macuch**, Rudolf, *Grammatik des samaritanischen Aramäisch*, (Studia Samaritana, IV., Berlin: Walter de Gruyter, 1982).
- Mangun**, Celine, *The Targum of Job/The Targum of Proverbs/The Targum of Qohelet* (The Aramaic Bible , vol. 15; Collegeville:The Liturgical Press, 1991)
- McNamara**, M., *The New Testament and the Palestinian Targum to the Old Testament* (Rome: Pontifical Biblical Institute, 1966.)
- *Targum and Testament*, (Shannon: Irish University Press, 1968).
- Neusner**, J., *The Mother of the Messiah in Judaism* (BJLS, Pennsylvania: Trinity Press International, 1993.)
- Roberts**, B. J. *The Old Testament Text and Versions*, p.198. (Cardiff: University of Wales Press, 1951).
- Sokoloff**, M., *The Targum to Job from Qumran Cave XI* (Ramat Gan: At Ahva Press, 1974.)
- Sperber**, A., *The Bible in Aramaic* (vol. IV A: Hagiographa, Leiden: E.J.Brill, 1968.)
- Schürer**, E., *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135)* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1973.)
- Stec**, D. M., *The Text of the Targum of Job* (An Introduction and Critical Edition), (Arbeiten zur Geschichte des Antiken Judentums und des Urchristentums, 20.; Leiden: E. J. Brill, 1994)
- Tal**, A., The Samaritan Targum to the Pentateuch, its distinctive characteristics and its metamorphosis, *JSS* 21 (1976)
- The Samaritan Targum of the Pentateuch, in: *Mikra* (CRINT 2), ed.: Mulder, M.J., Assen: Van Gorcum, 1988, pp. 189-216.
- Tov**, E., *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (Minneapolis: Fortress Press, 1992)
- Wolfenson**, L.B., Implications of the Place of Ruth in Editions, Manuscripts, and Canon of the Old Testament (in: *HUCA* 1 /1924/, pp.151-178.)
- Würthwein**, E., *The Text of the Old Testament*, p.57 (New Y.: The MacMillan Company, 1957)